

Кућа и стан на селу у Србији у другој половини XVIII века, према сведочењима савременика

РАНКО ФИНДРИК

О кући и стану, па и о целокупној материјалној култури српског села у предустаничко време, не зна се много. У народном сећању цео XVIII век остао је запамћен као тешко и мучно време, у којем се један за другим смењују за српски народ судбоносни догађаји. После аустријско-турских ратова крајем XVII и на почетку XVIII века и две велике сеобе изазване тим ратовима, потом нимало лаке двадесетогодишње аустријске владавине, у другој половини XVIII века највећи део опустеле Србије насељавало је ново становништво. Тада су и услови за живот постали посебно тешки. Читлучење је узело највећи замах, а ослабљена Турска Царевина улагала је узалудне напоре да заустави нереде и безвлашће и изиђе из невоља које, како ће се видети доцније, до саме своје пропасти није успела да савлада.

У овом последњем, сразмерно кратком, периоду од можда свега педесетак или тек нешто више година, рођени су, одрасли и израсли сви народни прваци и многобројни борци и ратници, учесници потоњих борби за ослобођење. То време је обележила и посебна духовна клима — кроз творевине народног духа, песму, причу и обичаје стварала се и неговала револуционарна мисао, одржавао се дух народа, будила национална свест и градила основа за ослободилачку борбу, револуцију, која ће уследити на самом почетку народног века.

Висока вредност народног стваралаштва није измакла пажњи наших истраживача. Велик број људи од науке бавио се овим делом нашег културног наслеђа; веома рано је уочена његова вредност и значај, па је забележено, истражено и оцењено. Ипак, овај велик подухват, који траје тако рећи од самог почетка XIX века, није пратио истовремено, подједнаком снагом, и рад на изучавању целокупне материјалне културе тог времена, па су нам због тога стамбене прилике на селу, а самим тим и народно градитељство, остали скоро непознати. То помало и зачуђује — као да се веровало да материјална култура може бити одвојена од свега осталог што је народ током своје историје створио.

Десило се то, можда, делом и зато што ниједна сеоска кућа, или која друга грађевина на селу (изузев неколико цркава брвнара), није остала сачувана у изворном стању. Оно што није страдало у ратовима и бунама, нестало је током развоја и снажења села у сопственој држави. Јачање економске моћи села

и опште повољније прилике посебно су се осетиле у грађењу. Рушило се, мењало, прекрајало стално, готово без прекида.

Ипак, биће да су изучавања сеоског градитељства овог периода занемарена највише под утицајем сопствених заблуда и погрешних оцена. Владало је уверење да је материјална култура ондашњег српског села била на веома ниском ступњу.¹ Томе су највероватније много допринели и они најчешће навођени описи села по Србији тога или ранијег времена, из путописа путника са Запада, где се говорило о запуштеној земљи, бедним сељачким колибама и ретким, неуређеним селима.² При том се испуштало из вида да су описана готово једино насеља уз трасе путева, која су већ због свог положаја морала бити скромна и неупадљива. Стални проласци војски или државних званичника свих врста сваљивали су се, према устаљеним турским обичајима, на леђа сеоског становништва, па сељак, да би се колико толико заштитио, све да је и могао, није смео да гради боље.³ При томе не би требало заборавити да је то наше, балканско, село увек виђено очима путника са Запада, па слика није лишена извесне пристрасности. Томе је доста допринела и сложена и разуђена организација нашег старог сеоског домаћинства, коју људи са стране, најчешће само у пролазу, нису могли лако ни да уоче. Тек понеки од њих, проницљивији, описивали су наше крајеве кроз које су пролазили, с већим даром запажања и са више објективности, па се права слика стања ипак може наслутити. Сажет, али и поред тога веома садржајан опис пута кроз Србију Енглескиње леди Монтеги, из 1717. године, много говори: „Њихове куће или пре њихове бедне колибе олепљене су блатом, па осушене на сунцу. Они ове своје колибе одмах остављају и беже у планине на

¹ Из оваквог уверења произишла је и оцена да су куће неудобне, слабо грађене, само склоништа од невремена, *Историја народа Југославије II*, 747.

² Немац Ханс Дершвам, путујући кроз Србију средином XVI века, видео је куће од плетера облепљене блатом, толико ниске да се човек у њима једва могао исправити. Енглеz Бурбури је средином XVIII века нашао бедна села, а куће мале и јадне као војничке колибе. Облепљене су блатом и пуне су дима.

³ С. Вукосављевић, *Социологија становања*, *Историја сељачког друштва II*, Београд 1965, 145; Исти, *Из планинског села, Постеља*, Правда од, 8. III 1938. године.

неколико месеци пре него што османска војска предузме марш, само да би спасли своје породице и своја стада од беса и грабежи сурових војника. У осталом народ је предузимљив и радан и како има око себе врло много земље, која ником не припада, он је ради по својем начину и има отуд леп приход. — Пила сам овде више врста вина врло укусних и изврских."⁴ Слично је педесет и једну годину раније (1666. године) писао скадарски бискуп Пиетро Богдани: „Србија је доста плодна, али је оскудна због сталног проласка турских војски", или готово у исто време, Енглеz др Едвард Браун, који наводи да је Србија „лепа и плодна земља, са равницама, шумама и брдима... Има крепких људи, добрих коња, вина..."⁵

Ово нису ни једина а ни најпотпунија сведочанства о ондашњим приликама на српском селу. Оно што нам не могу пружити ишчезли материјални остаци грађевина даје нам обилно писана грађа, документи, путописи, извештаји или мемоари из овог или доцнијег времена, који се односе на крај или целу другу половину XVIII века. Писани помени садрже мноштво података тако да се може добити готово потпуна слика стамбене културе српског села пред први устанак, која, по свему судећи, није била на тако ниском ступњу као што би се на први поглед могло закључити.

Уз оно што нам је оставио Вук у својим радовима⁶, много података о кући, животу у кући, становању, стамбеној култури и привредној делатности налази се у писаној оставштини савременика првог устанка, пре свега у *Мемоарима* проте Матеје Ненадовића⁷, а потом у *Причањима* устаника Гаје Пантелића, Павла Поповића, Нићифора Нинковића и Петра Јокића, која су до сада више пута објављивана.⁸ Сачувана су и два-три описа кућа саграђених пред Кочину крајину, које је прикупио и објавио Миленко Вукићевић у своме делу о Карађорђу⁹, а посебно су драгоцени, за ову сврху недовољно коришћени и мало проучени, подаци аустријских официра обавештајаца Фрање Михановића, Франца Покорног, Јосифа Митесера и Јована Перетића прикупљени на путу кроз Србију 1783—84. године¹⁰, као и неколико извештаја из времена аустријске окупације Србије 1718—1739. године.¹¹

Осим извештаја аустријских обавештајаца и неколико старијих архивских докумената, највећи број података, као што се види, потиче из мемоарске грађе писане после устанка 1804. године, у којој се уз остало, описује и краће раздобље које је претходило устанку. Ипак је јасно, кад је реч о архитектури, односно стану и становању, да је у њима забележено знатно старије стање.

Материјална добра, а са њима и архитектура, не би се могла изградити у једном тако

кратком временском раздобљу, каквих је тих педесетак година колико је потрајало од досељавања па до првих већих немира, којима је и иначе обиловало предустаничко доба. Кућа, а поготово нека од скромнијих сеоских стамбених или помоћних грађевина, могла је, истина, да се изгради за једну или две године, колико је потребно да се грађа усече, осуши, истеше или саструже, а грађевина склопи и покрије. Могло је то да се уради и брже, за месец или два, а нека од скромнијих грађевина чак за свега неколико дана, али да би се стигло до одређеног типа куће или читавог стана треба ипак више времена. Стамбена култура, а уз њу техника и технологија грађења, не дају се научити ни за много дужа времена. Овакав просторно сложен и разуђен организам, конструктивно развијен, какав је био стан на селу већ на крају XVIII и на почетку XIX века, сасвим се сигурно није могао развити и уобличити за то сразмерно кратко време колико је прошло од првих досељавања. Ово тим пре, што то није време у коме су прилике за живот и напредак биле посебно повољне. Према томе, стамбене прилике какве показују извори који су коришћени у овом раду сасвим сигурно припадају и делу XVIII века.

Овим што је речено не тврди се да развоја и промена које носи развој није било. Њих је свакако морало бити, јер је материјална култура морала нужно да прати нове токове живота. С доласком у другу природну средину, а потом са устаљивањем и са економским снажењем, сигурно је морало доћи и до таквих промена које су значиле нешто ново. Али је исто тако сигурно да се све то морало одвијати на основу већ устаљених образаца, много раније изграђених и донетих са собом.

⁴ Према М. Вукићевић, *Карађорђе I*, Београд 1907, 12.

⁵ Наводи према Р. Веселиновић, *Продирање аустријске трговине у Београд у другој половини XVIII века*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867. год, Београд 1970, 167.

⁶ У првом реду *Српски рјечник*, изд. из 1852. године, потом — *Живот и обичаји народа српског*, изд. СКЗ, Београд 1957, и *Вукови записи*, изд. СКЗ, Београд 1964.

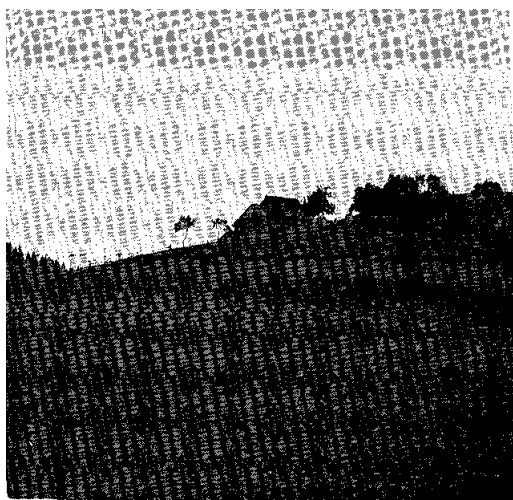
⁷ Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, изд. Просвете, Београд 1966.

⁸ *Причања савременика о првом устанку*, изд. Просвете, Београд 1954, и *Грађа за историју Првог српског устанка*, изд. Југославија, Београд 1954.

⁹ М. Вукићевић, *нав. дело*.

¹⁰ Д. Пантелић, *Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783 и 1784 год.*, Споменик СКА LXXXII, Београд 1936.

¹¹ Објављени код: Д. М. Павловић, *Финансије и привреда за време аустријске владавине у Србији (1718—1739)*, по грађи из бечких архива, Глас СКА LXIV (Београд 1901); Исти, *Административна и црквена политика аустријска у Србији (од 1718—1739)* по грађи из бечких архива, Глас СКА LXII (Београд 1901),

Сл. 1. Планински предео у југозападној Србији. Планина Златар

Fig. 1. Paysage montagneux du Sud-Ouest de la Serbie. Le Zlatar

Сл. 2. Задружно насеље, Милошев До, о код Пријеполја

Fig. 2. Une coopérative familiale, Milošev Do, près de Prijepolje

Старија основа, уз извесне измене условљене тлом, поднебљем и природним окружењем, затим и утицај затеченог градитељства давали су основу на којој се развијала архитектура Србије тог времена.

При том треба имати на уму да се тај развој није свугде кретао истим путем, нити је био подједнако интензиван. То потврђују, видећемо то боље доцније, и подаци које нам пружају описи аустријских обавештајаца. У неким крајевима гради се добро, куће су велике, простране, чврсто грађене од дрвета, са собом коју загрева земљана пећ, а у другима мале, запуштене и неодржаване колибе. Си-гурно је да је код овог последњег реч о ста-новништву које се још није усталило, па није стигло да изгради свој стамбени простор, или није затекло повољне услове да се развије и

да стане на своје ноге, а мање о навици и градитељској традицији. Не би се смело заборавити да је промена статуса становништва брдских предела, из којих потиче највећи део досељеника већег дела Србије — власи-сточари постају чивчије-земљорадници — била крупна и да је морала довести до таквог стања за које је требало много снаге и упорности да се превазиђе. Све то ипак никако не умањује значај и вредност стамбене културе коју је српски сељак поседовао и неговао у XVIII веку.

Изузев Вукових описа који се управо односе на кућу и извештаје аустријских обавештајаца, који се уз остало баве посебно стамбеним приликама, остали подаци су углавном посредни. Непосредни описи стана у целини или куће су ретки. У причању се, узгредно, често помене кућа или неки њен део, кућна опрема, зграда или вајат уз кућу, колиба, трло, кошара, подрум, качара, казанџиница, из чега се онда може добити слика стана, куће, привредне делатности и начина на који се одвија живот сељака тог времена. Но сви једнако снажно и уверљиво цртају и показују живот српског сеоског друштва. тог доба, па заслужују посебну обраду.

Материјал је толико пун података да га је готово немогуће приказати у обиму у којем то заслужује. Обавештења су двојака. Једна се односе на материјалну културу, највише на стамбене прилике и организацију стана у ширем смислу, а друга, којих је знатно више, откривају токове и кретања привредног живота. Види се да сељак уз жито гаји и поврће, уме да узгаја пчеле, нарочито се бави воћарством и даље гаји стоку. Аустријски обавештајци описујући села не пропуштају да наброје које се врсте жита и поврћа гаје, да су воћњаци око кућа, да су баште добро обрађене. Из аустријских докумената с почетка XVIII века види се да је пчеларство било посебно развијено, и да су мед и восак, а доцније и стока, у првом реду свиње, били основни извозни производи.¹² Сталне трговачке везе са „Њемачком“ како то прота Матеја и Вук кажу, готово да ни доцније нису прекидане. Оновремена трговина, о којој се доста зна, поред тога што је означила почетке раслојавања сеоског друштва, имала је и не малог утицаја на подизање општег материјалног и културног нивоа. То се осетило нарочито у крајевима ближим реци Сави, који су били, већ због природе свога положаја, тешње и чвршће ослоњени на везе са нашим крајевима под Аустријом. Прота и Карађорђе, чак и у току устаничких борби налазе путеве, истина да би добили новац за

¹² Д. М. Павловић, *Финансије и привреда за време аустријске владавине у Србији*, 22—23; Рајко Веселиновић, *нав. дело*, 168, 176,

набавку оружја и муниције, да отпреме стоку преко Саве.¹³ А познато је да је Милош Обреновић, још пре устанка, као момак за рачун трговаца два пута гонио стоку чак у Задар.¹⁴

Све је ово, истина више посредно него непосредно, морало утицати на подизање општег ступња материјалне културе, а несумњиво да је и ширило видике бар једном ширем кругу. Можда би у најкраћем слика о животу тога доба била дата речима Петра Јокића, који описујући навике и живот једног од првака устанка каже: „кад је доспео он је радио: копао, заграђивао, садио шљиве и винограде, копао кукуруз“.¹⁵ А све је то добра основа и за здраву материјалну културу.

Посебну пажњу заслужују извештаји аустријских обавештајаца. Стрпљиво, са пуно пажње и очевидним даром да запазе, а запажено да сажето саопште, свакако по неком упитнику, записиван је низ обавештајних података, који данас за нас, код проучавања градитељства тога времена, имају изузетну вредност. За највећи број обавештења види се да су прикупљена непосредно. Описани су путеви, реке, мостови на њима, изглед и положај села, пољопривредне културе, млинови и ваљавице. Посебно се говори о стамбеним приликама и могућностима за смештај људи и стоке. Подаци о кући су ревносно бележени. Свугде, за свако село, наводи се број кућа и на крају извештаја даје се кратак опис како су куће грађене, а често да ли су велике или мале, чиме су покривене и какве могућности пружају за смештај људи и коња. Посебно се бележе ханови, стање, величина и смештајне могућности, а потом, по селима, број хришћанских и муслиманских кућа, што значи да је било потребно да се утврди конфесионална, а тиме свакако и политичка опредељеност становништва.

Код описа су видљиве разлике. Неки крајеви су приказани само у општим цртама, па се тако може утврдити шта је бележено на основу сопствених опажања, а шта по обавештењима добијеним од других. Тако, на пример, за Осат, пространу област уз средњи ток Дрине у источној Босни, каже се: „У пределу који зову Осат, налази се 100 делом турских а делом хришћанских, али више хришћанских села, са местом Сребреницом; имају све врсте жита, дрво, грејање и пекаре, стаје, млинове, кола и добру воду.“¹⁶ Очигледно је за овај општи, сумаран преглед уложено доста напора да се дође до добрих и веродостојних података, иако није направљен на основу сопственог виђења.

Сачувани описи показују да се на селу и у XVIII веку становало готово исто онако како се становало у многим нашим забаченијим крајевима све до средине овог века — у малом задружном насељу. Познато је да је старији сеоски стан веома разуђен простор, састављен

Сл. 3. Мала кућна пекара у планинским крајевима често се подиже на ливади или у воћњаку, подаље од куће. Матаруге код Плеваља

Fig. 3. Petit four à pain. Dans les régions montagneuses on construit souvent ces fours sur les prairies ou dans les vergers, loin des maisons. Mataruge, près de Plevlja

од две или чак и чешће три доста удаљене целине, где је „кућа“ са зградама око ње средишни стамбени простор, а колибе у планини и подруми у воћњацима и виноградима секундарна средишта.

Најпотпунију и најцеловитију слику сеоског стана даје Вук кад говори о задрузи: „коликогод има у кући ожењених људи, толико око куће има вајата, па у кући једу заједно, и спавају у њој бабе и старци, а остали свако са својом женом и дјецом спава у своме вајату без ватре и љети и зими. Око гдјекојих газдинскијех кућа стоје вајати и остале зграде (на пр. амбари, чардаци и качаре) као мало сеоце.“¹⁷ На другом месту Вук додаје да „Сваки човјек у свом вајату . . . држи своје хаљине и остало којешта. У гдјекојијем се вајатима држи вино, ракија, сир, масло, скоруп, мед и остале домаће ствари.“¹⁸

И Ј. Митесер у опису стамбених прилика у делу Србије који је пропутовао, у закључку, у ствари прегледу којим показује могућности за смештај, извештава: „Поред тих кућа још су саграђене и мале колибице, где једва три човека могу да нађу место за спавање.“¹⁹ Опис,

¹³ Прота Матеја Ненадовић, *нав. дело*, 76, *Причања савременика о првом Устанку*, 94, 103—104.

¹⁴ Милош Обреновић, књаз Србији, Вукова књига II, изд. СКЗ, Београд 1934, 45.

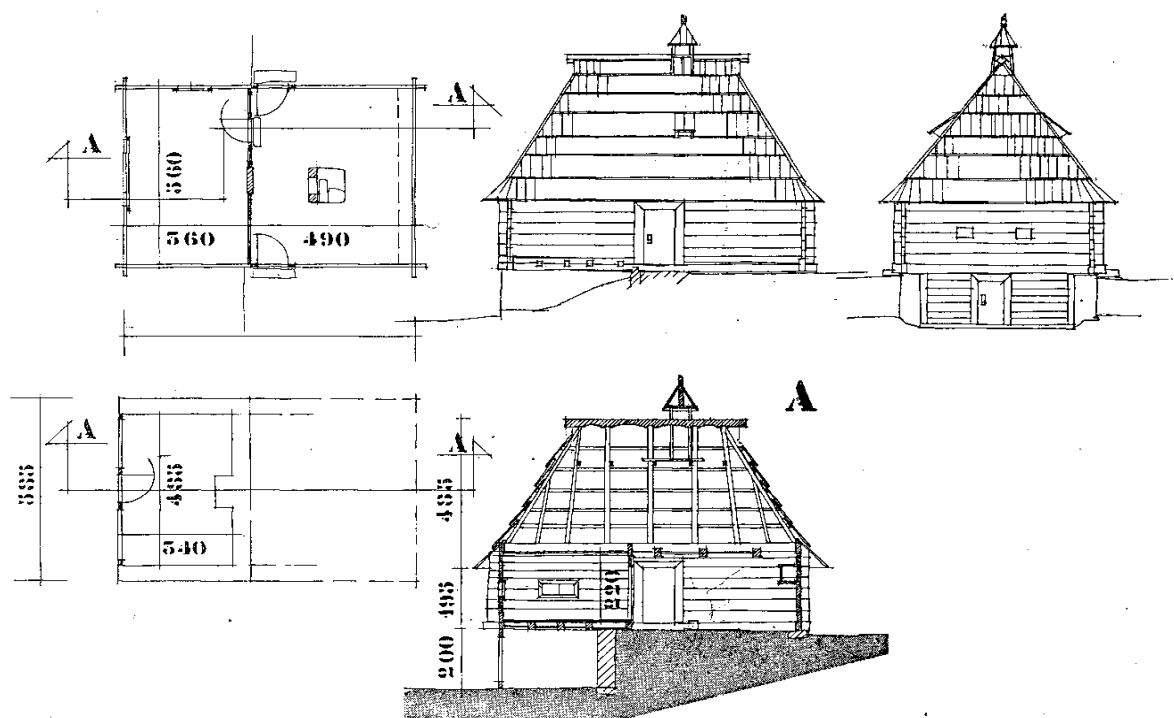
¹⁵ *Грађа за историју Првог српског устанка*, 38.

¹⁶ Д. Пантелић, *нав. дело*, 111.

¹⁷ *Вукови записи*, 63.

¹⁸ В. Стефановић Караџић, *Српски рјечник*, 1852, под „клијет“.

¹⁹ Д. Пантелић, *нав. дело*, 100.

Сл. 4. Старија брвнара са Златибора, село Стубло, основе, изгледи и пресеци

Fig. 4. Vieille maison de bois du village de Stuble sur le Zlatibor, plan, aspect et coupe

и поред тога што је сасвим кратак, веома је јасан — у њему није тешко препознати наше старе вајате.

С почетка века, из 1719. године, потиче извештај аустријског посланика са пута за Цариград, који говори о једној задрузи у околини Пирота: „Исто тако овде није обичај да се појединци деле од својих родитеља и фамилија, овде кад се син ожени, па нема места за њега и за младу у очевој кући, он начини кућерак за себе, али опет на очевом имању; и овако раде и други синови, ако их отац има више, докле год има места на очевом имању, и сви остану код оца и живе у задрузи.”²⁰ Исто је запазио путујући по Босни 1785. године и аустријски обавештајац заставник Божић: „Ожењени имају своје посебне колибе за спавање, какве су и у Славонији уобичајене.”²¹ Ове две последње белешке говоре да је обичај да се стамбени простор за задружну породицу гради од више зграда владао на знатно ширем простору и да није био ограничен само на крајеве под турском влашћу. А велики временски распон (од више од 200 година), у којем је извесно да се стан овако гради, упућује и на знатно већу старост. У осталим изворима,²² уз вајате, о којима се веома много и често говори,²³ помињу се и друге зграде, као на пример, пекаре, амбари, кошаре, качаре и др. Прота Матеја прича да су негде 1787. или 1788. године, пред Кочину крајину, бежећи према Сави, стигли у село Скелу, те каже: „у качари Јована Зазића наложимо ватру и мало се станимо”.²⁴ Аустријски официри у извештајима, описујући како је кућа опремљена, једино помињу пећи по

собама и пекаре. Опис једне такве пекаре у селу Глумач (код Ужичке Пожеге) заслужује посебну пажњу: „Становници овог села имају пекаре, врло мале које употребљавају за време кућне славе, а то је једанпут годишње.”²⁴ Као да се од тада ништа није променило: такве се пекаре и данас граде по нашим селима у дворишту покрај куће, али понекад и по-даље, у воћњаку или на ливади. Честе су и на Златибору, а и у целом старовлашком крају. И данас служе истој сврси, још се, као и некад, употребљавају само један или два пута годишње, јер се хлеб ни сада ни раније није у њима пекао. Док су се још користила отворена огњишта, хлеб се пекао под сачем или црепуљом, а данас у савременом штедњаку.

Стаје и кошаре за стоку не налазе се у дворишту, уз кућу, већ често могу бити и доста далеко. Гаја Пантелић прича да је у селу Маслошеву Карађорђе, као момак од 16—17 година, одлазио до котара за сено који је од куће био удаљен неколико стотина метара.²⁵ Учесник у устанку Павле Поповић из села Вранића скрива се 1804. године на Буковцу у овчарској и свињарској колиби, која је од села

²⁰ С. Новаковић, *Село*, Београд 1943, 212.

²¹ Х. Крешевљаковић и Х. Капицић, *Војно-географски опис Босне пред дубички рат од 1785. године*, Сарајево 1975, 19.

²² Вукова књига II, 59, 63; *Грађа за историју Првог српског устанка*, 24; Миленко Вукићевић, *нав. дело*, 31; Прота Матеја Ненадовић, *нав. дело*, 59.

²³ Исто, 30.

²⁴ Д. Пантелић, *нав. дело*, 103.

²⁵ *Грађа за историју Првог српског устанка*, 59,

била удаљена сат хода.²⁶ Исто тако, почетком 1804. године, у данима припрема за устанак, паљења ханова и купљења првих чета, Хаџи Захарије, игуман манастира Дечана, који се ту у писанији затекао, провео је три недеље у ливадама подаље од села (Вранића), у кошари волујској.²⁷ И подруми нису били уз кућу, у дворишту, већ најчешће уз воћњаке и винограде.²⁸ Неки Стојко Кривокућа, при повратку из Ресаве, „стани се у Грабовачком потоку и подрумима, гди га затекну Турци”.²⁹ Исто тако, где год су то услови дозвољавали, било је издизања стоке на испашу у планину. Ненадовићи су имали своју планину у Посову, где су се и у збег склањали.³⁰ А већ поменути кратак опис Србије Енглескиње леди Монтеги као да говори о истом кад наводи да сељаци „беже у планине на неколико месеци пре него што османска војска предузме марш, само да би спасли своје породице и своја стада...”³¹

Све ово потврђује већ изнето уверење да је стамбени простор на селу и у XVIII веку био готово исти као и у прошлом, XIX, или чак и у првој половини овог века. То истовремено, на свој начин, упућује да је овакав начин организовања стамбеног простора код нас веома стар. Мало се шта у положају сељака у међувремену променило да би могло бити да утиче на стамбене прилике. Сеоски стан се друкчије у то доба не би ни могао градити. Подизањем више мањих грађевина, на релативно лак начин решавали су се сложени захтеви које је имала пред собом сеоска задружна породица. Бројчано само изузетно велика, али увек, час јача, час слабија, мале економске снаге, при том и веома нестабилна (сеобе и покретања са станишта били су веома чести), сеоска породица је једино могла на овај начин да задовољи све своје потребе и подмири многе обавезе: да има донекле удобан стамбени простор, да обавља привредне делатности — обделава земљу и бави се сточарством — испуњава обавезе према феудалцу, и да се при том одвија и друштвени живот. Познато је да су многе манифестације друштвеног живота на селу средњовековног или још старијег порекла.

У први мах могло би да збуди што извештаји аустријских официра мало говоре о саставу домаћинства. Узрок томе је најчешће околност да они нису ни били у стању да уоче његов састав, и поред свег свог дара за запажање, јер им је пажња била усмерена на друге, за задатак који су обављали, важније ствари. А можда је при том учинило своје и то што је сеоска кућа за случајне путнике, пролазнике, у доброј мери била затворена. Један податак, који се често у извештајима помиње кад се говори о сеоској кући, то донекле открива: на више места, описујући село и сеоску кућу, извештачи дословно кажу да

Сл. 5. Велика троделна брвнара са тремом и кровом од сламе. Село Глоговик на Пештеру

Fig. 5. Grande maison en bois à trois pièces et auvent à l'origine couverte de chaume. Glogovik sur le haut-plateau de Pešter

су куће без стаја или да стаје нису видели³², што најпре говори да им се није ни пружила могућност да упознају цело сеоско домаћинство. Стаје и остали привредни објекти, као што смо видели, доста су удаљени од куће.

„Кућа”, која је средиште породичног живота, уједно је и највећа грађевина у домаћинству. Највише је било једноделних, али нису ретке ни дводелне, које уз „кућу” где је огњиште, ватра, имају и собу. Једна од брвнара коју је описао Миленко Вукићевић, кућа кнеза Милије, саграђена пре Кочине крајине (значи пре 1788. године), била је једноделна, нешто мало издужена, са двоја врата — једним на источној, а другим на западној страни — и са високим кровом од шиндре. Врата су била од три прста дебelih хрстових дасака. Под је био од земље, а на средини куће огњиште.³³ Слична је била још једна брвнара из тог доба, кућа кнеза Марка у Орашцу, за коју истиче да је имала веома висок кров од шиндре.³⁴

На кући из тог времена обавезно су се градила двоја врата.³⁵ Према речима Нићифора Нинковића, код хватања једног хајдука го-

²⁶ Исто, 65, 66.

²⁷ Исто, 67.

²⁸ Исто, 22, 23, 106.

²⁹ Причања савременика о првом Устанку, 183.

³⁰ Прота Матеја Ненадовић, нав. дело, 59.

³¹ М. Вукићевић, нав. дело, 12.

³² Д. Пантелић, нав. дело, 100, 125.

³³ М. Вукићевић, нав. дело, 24.

³⁴ Исто, 375.

³⁵ Више о томе код: Р. Финдрик, *О простору старе сеоске куће*, Саопштења XIV (1982) 145, 147, 148, 152—155,

ниоци су на кући прво запосели обоја врата.³⁶ А у опису једне брвнаре из Босне с почетка ХИХ века каже се да су једна врата била с источне, а друга са западне стране куће.³⁷

Куће о којима је реч биле су једноделне, али ни оне са два одељења већ у то време нису биле ретке. Из описа западне Србије Ј. Перетића види се да је део села у том крају имао добро грађене куће у којима су уз „кућу“ биле и собе загреване пећима. Тако, на пример у селу Бадањи (на обронцима Цера) од 30 хришћанских кућа 10 је било добро саграђено, од дрвета, са загревањем, што подразумева и собу, јер „кућа“ нема таваницу, па се не загрева.³⁸ И у малом хришћанском селу Градац са свега 8 од дрвета саграђених кућа, уз „кућу“ се налазе и собе које се загревају пећима.³⁹ Село Кремна на Тари има 15 хришћанских од дрвета саграђених кућа, покривених сламом, са кухињом (тј. „кућом“) и собама које се загревају,⁴⁰ а у хришћанском селу Дрен од 25 кућа, три су од дрвета, добро грађене, са собама које се греју пећима.⁴¹

Пећи помоћу којих се собе загревају биле су распрострањеније него што се претпостављало, али су једино забележене у западном делу Србије, па и тамо само у брвнарима. Ово су, сасвим сигурно, биле исте такве земљане пећи са лончићима којима су се доскора загревале собе по сеоским кућама. Израђивали су их сеоски мајстори, а свако село познавало је мајдане нарочите фурунске зелене глине од које су се овакве пећи градиле. Из наших сеоских кућа ишчезле су тек после другог светског рата.⁴²

Куће су различите величине, неке су просторно малене, али ипак добро грађене. За хришћанско село Рипањ, које је у то време имало 35 кућа, каже се: „У овом селу куће су доста добро грађене, врло су мале, али су им ипак собе одвојене претежно од кухиње.“⁴³ Пошто се увек истиче разлика између колибе и куће (на пример, Гаја Пантелић кад описује кућу Карађорђевог оца Петра говори о „кућици на сојама“)⁴⁴, може се закључити да су већ у то време куће грађене боље, веће и да је у народу постојало одређено схватање шта је „кућа“, јер то у противном не би посебно упадало у очи.

Нису све куће по селима биле грађене тако добро, нити су биле простране као ове у западној Србији. Митесер за куће у околини Раче каже да су тако мале да би се једва у њих могло сместити осам до десет људи рачунајући 12 квадратних стопа по човеку⁴⁵, што је мало за „кућу“ (свега око 10 m²), која је, по правилу, највећа грађевина у дворишту. Какав је то стан, то се из овог описа не може видети. Познато је да код неких сточарских станова средишна грађевина, где су огњиште и ватра, не мора бити највећа. На Пештеру се до данас задржао сточарски стан састављен

од више зграда начињених од плетера, са средишном грађевином кружне основе, чији пречник није већи од 2,5 m.⁴⁶

Било је по селима и много рђаво грађених кућа. Ропчево, село под Космајем, у то време је имало 23 хришћанске куће саграђене тако слабо да нису ни облепљене.⁴⁷ Ни у селу Кусатку није боље; 30 хришћанских кућа су тако бедне да чак ни пукотине и рупе на зидовима нису затворене.⁴⁸ Село Шљивова има 15 кућа саграђених од лошег плетера⁴⁹, исто као и у Сјечној Ријеци која је у то време имала 15 рђаво саграђених плетара.⁵⁰ А куће по селима на путу између Паланке и Раче су „на бедан начин саграђене само од плетеног прућа, ретко кад малтером премазане, само са једном кухињом (мисли се на „кућу“) без собе у којој кувају, бораве и спавају.“⁵¹ Бурдеља и земуница изгледа да није било много. Ф. Покорни, који је пропутавао источну Србију, каже да је само у пет села нашао куће укопане у земљу.⁵²

О унутрашњем уређењу и о кућном намештају готово да се и не говори. Више пута се истиче да је под по кућама од земље, да се на земљи једе, спава и да немају никаквог другог намештаја. Ово би требало примити са доста резерви. Ковчези, трonoшци, синије, а можда и нека врста лежаја морали су се налазити и тада по кућама. Само изгледа да је сав тај намештај био неупадљив и није побудио довољно пажње, па је остао незабележен.

И поред тога што су подаци сажето бележени, може се дознати доста и о конструкцији куће. Ј. Перетић, који је једини у сваком селу неколико речи посветио и кући, код опи-

³⁶ *Грађа за историју Првог српског устанка*, 112.

³⁷ М. Вукићевић, *нав. дело*, 24; М. Шапић, *Француски путници у Босни на прагу ХИХ стољећа и њихови утисци о њој*, Сарајево 1966, 261.

³⁸ Д. Пантелић, *нав. дело*, 135.

³⁹ *Исто*, 125.

⁴⁰ *Исто*, 106.

⁴¹ *Исто*, 129.

⁴² О овим пећима више код: С. Тројановић, *Старинска српска јела и пића*, Српски етнографски зборник II (1896) 7—8; М. С. Филиповић, *Женска керамика код балканских народа*, Посебна издања САНУ, Београд 1951, 98—103.

⁴³ Д. Пантелић, *нав. дело*, 65, 66.

⁴⁴ М. Вукићевић, *нав. дело*, 27.

⁴⁵ Д. Пантелић, *нав. дело*, 60.

⁴⁶ Р. Финдрик, *Летњи станови на пештерском Коштан-Пољу*, Саопштења ХИИ (1981) 226, 228.

⁴⁷ Д. Пантелић, *нав. дело*, 66.

⁴⁸ *Исто*, 92.

⁴⁹ *Исто*, 116.

⁵⁰ *Исто*, 118.

⁵¹ *Исто*, 60.

⁵² *Исто*, 55. То су села Гамзово, Мокрина, Буковча, Кубишница и Србовласи (данас Србово).

Сл. 6. Стара земљана пећ у сеоској кући. Реконструкција у Вуковој кући у Тршићу

Fig. 6. Vieux four en terre glaise dans une maison rurale. Reconstruction dans la maison de Vuk Karadžić à Tršić

са употребљава различите називе: плетаре — „ihre Hauser sind nur schlechte Flechthütten“⁵³, „Ein aus 12 schlechten Flechthäusern beste-hendes Dorf“⁵⁴, „aus schlechten Flechtwerke be-stehend“⁵⁵, сламаре, колибе од сламе — „Die Hauser sind nur schlechte Stroh-hütten“⁵⁶; дашчаре — „ihre Hauser sind schlechte Bretterhütten mit Baumrinde gedekt“⁵⁷, и на крају брвнаре — „3 gute aus Holz erbaute Hauser“⁵⁸, и „10 gut erbauten Holzhauser.“⁵⁹

Куће од плетера биле су двојако грађене, што се види из једног сасвим кратког Митесеровог описа: „Мањи део кућа има спољње зидове постављене на носаче или балване“⁶⁰ при чему свакако мисли на греде темељаче или подвале, како се у неким нашим крајевима називају греде на којима леже зидна платна. Конструкција овог типа је позната, па уколико код описа није нешто битније изостављено, може се лако препознати конструкција зида од прућа већ поменуте сточарске колибе са Коштан-Поља. За разлику од чатмаре, где су зидови исто тако оплетени прућем и попуњени блатом, описана конструкција је нешто упрошћенија. Код чатмаре стубови распоређени на једнаким одстојањима, ослоњени на подвале, носе венчанице, а код колибе са Коштан-Поља нема стубова, већ се зидно платно састоји од већег броја мотки усађених у темељаче и венчанице и оплетених прућем.

Митесеров опис открива нам и другу врсту конструкције сеоске плетаре кад каже да је само „мањи део кућа“ био саграђен на напред описани начин. То значи да су остале колибе биле нешто простије конструкције — мотке око којих је преплетено пруће непосредно су побијене у земљу. Тада кровни покривач, који због своје велике масе може бити веома тежак, мора да носи посебна конструкција изграђена на сохама. Оваква конструкција је веома старог порекла. Утврђена је на великом броју археолошких локалитета и везује се за старословенско наслеђе. Код нас се задржала само у неким областима, као на пример на плевњи каква се гради на Преспанском језеру, или код колибе каква и данас подижу по бачијама на Шари и Проклетијама.⁶¹

⁵³ Исто, 54 — Коцељево.

⁵⁴ Исто, 119 — Сјеча Ријека.

⁵⁵ Исто, 119 — Субјел.

⁵⁶ Исто, 121 — Гугаљ (код Пожеге).

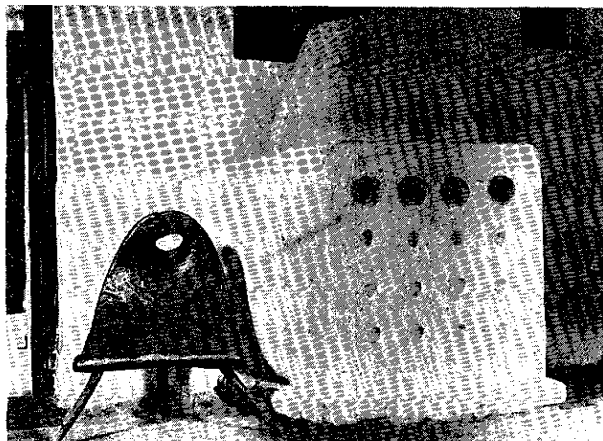
⁵⁷ Исто, 129 — Орашац код Обреновца.

⁵⁸ Исто, 129 — Дрен код Обреновца.

⁵⁹ Исто, 118 — Црвеница, данас Црвица код Бајине Баште.

⁶⁰ Исто, 100.

⁶¹ Нешто више о овоме начину подизања зграда код: Р. Финдрик, *О архитектури сточарског стана*, Одредбе позитивног законодавства и обичајног права о сезонским кретањима сточара у југоисточној Европи кроз векове, Посебно издање Балканолошког института, књ. 4, Београд 1976, 349—352.

Сл. 8. Колибе са пећинског Коштан Поља. Зид од плетера без носећих стубова, лежи на гредама темељачама. Изнутра је облепљен блатом. На доњој слици „бусак“ средишњи простор стана у коме је само ватра. Спава се по колибама у којима се ватра не ложи.
Fig. 8. Cabane de Koštan, Polje sur le haut-plateau de Pestern. Le mur est en torchis sans poutres de soutien, élevée sur des assises en grosses poutres. A l'intérieur elle est crépie en argile. Au bas on voit le «busak» (foyer) au centre de la maison où l'on entretenait le feu. On dormait dans des cabanes sans chauffage

Сл. 7. Плетара са Косова. Овакве куће су градили сељаци чивчије. Првобитно је била покривена сламом.
Fig. 7. Maison en torchis de Kosovo. Ces maisons étaient construites par les čivčiје (métayers). Elle était à l'origine couverte de chaume

По свему судећи, брвнара у то време још није било много. Оне се највише помињу у западној Србији и готово су све добро грађене, а неке су, како смо видели, простране, са собом коју загрева пећ. Ипак изгледа да је брвнара било и у крајевима Србије источно од Мораве. Ф. Покорни, који иначе није у сваком селу описивао кућу, већ само давао кратак општи преглед на крају извештаја, код описа села Доњег Сења, које је у то време имало 25 хришћанских кућа и лежало у широкој долини Раваничке реке, узгредно помиње да: „Млин који је изнад села исто тако је само од дрвета саграђен“⁶², из чега излази да су и куће у селу биле саграђене од дрвета.

У опису источне Србије, на више места се помињу и цркве брвнаре (Kirche von Holz erbauet), као нпр. у селу Станци код Алексинца⁶³, потом у Сиколама код Неготина⁶⁴, у Србовласима (данас Србово код Неготина), за коју се каже да је полупорушена⁶⁵, Смољинцу код Пожареваца⁶⁶, у Каменову, изнад села уз реку Млаву⁶⁷, Глосану, данас Гложане код Свилајнца.⁶⁸ Види се да грађење брвнара није било непознато у овим крајевима, па је сасвим могуће да је било и кућа брвнара. Ово су потврдила и новија истраживања извршена у последње време у источној Србији, која су открила велик број старијих брвнара, из чега се види да грађење у дрвету и у овим крајевима има дубље корене и дугу традицију.

На основу онога што је речено у извештајима тешко би се данас могло рећи нешто више о конструкцији зидова ондашње брвнаре и куће од дрвене грађе. Само на једном месту Ј. Перетић, у опису села Орашац каже да су куће сељака „само бедне дашчаре“ — „die schlechte Bretterhiitten“⁶⁹. Имајући у виду да је Ј. Перетић, за разлику од осталих, у сваком селу описао укратко и кућу, при чему је увек користио одређене термине, сасвим је сигурно да је употребљавајући овај израз посебно хтео да истакне разлику између кућа у овом селу

и брвнара које је описао у другим крајевима. Зато је сасвим вероватно да израз „aus Holz erbaute Hauser“ или „die Holzhäuser“ означава брвнару, саграђену од тесаних или исцепаних брвана, укрштених на угловима.

Тешко је ипак поверовати да су куће описане као дашчаре биле саграђене од даске. То су морале бити талпе, јер се и данас, кад дрвета има знатно мање па се више и штеди, на селу не гради од дасака већ од талпи, чија дебљина није никада мања од 5 см. И М. Вукићевић, описујући место где је био скуп пред устанак, каже да је стара кућа у којој је одржана свадба била саграђена од „талпина“.⁷⁰ Можда се са овим хтела истаћи разлика између конструкције зида од брвана, где се на угловима брвна укрштају, везују на „ћерт“, и дрвених грађевина где су талпе, односно „брвна“ зидног платна унизана у жљебове на стубу „диреку“. И овакве куће се у народу називају брвнаре, а у неким нашим крајевима градило се у прошлости само на овај начин.

М. Вукићевић о већ описаној кући кнеза Милије каже да је саграђена од брвана и да су зидови били само нешто виши од два метра. Прозора су била два — по један са источне и са јужне стране — и то су били само мали отвори просечени на брвнима који су се затварали капцима. Сличност са брвнарком каква се до данас сачувала у старовлашком крају веома је велика. Зидови ових брвнара нису виши од 2,00 до 2,10 m. Кров, данас већ доста благог нагиба, некад је био знатно стрмији. Сачувано је још више брвнара са кровом великог нагиба од 6—7 катова шиндре. Прозорски отвори су исто тако само мали просеци на два суседна брвна. На неколико места сачувани су и капци постављени са унутрашње стране на прибијене дрвене оквири, по чијим жлебовима клизе. Колико се сада може видети, оквири на стаклима су накнадно уметнути; по свој прилици, оквир са мешином или хартијом није се много употребљавао.

Када се говори о начину на који се кућа градила, не бисмо смели заобићи два изузетно значајна и занимљива податка која нам је оставио прота Матеја Ненадовић у својим *Мемоарима*. Кад прота прича о бојевима са одметницима 1800. године и о српској војсци

⁶² Д. Пантелић, *нав. дело*, 31 (подвукао Р. Ф.).

⁶³ Исто, 33.

⁶⁴ Исто, 29.

⁶⁵ Исто, 46.

⁶⁶ Исто, 50.

⁶⁷ Исто, 50.

⁶⁸ Исто, 52.

⁶⁹ Исто, 129.

⁷⁰ М. Вукићевић, *нав. дело*, 365.

Сл. 10. Плевња са Преспанског језера, село Коњско. Кровну конструкцију носе стубови постављени по ободу зидова од плетера, тако да зидови нису оптерећени
 Fig. 10. Cabane des bords du lac de Prespa, au village de Konjsko. La toiture est supportée par des poutres posées au

ло морало је да изостане, а излаз да се потражи на другој страни. Несташица, а с њом свакако и велика цена гвожђа, били су главни разлози што су се код подизања грађевина морала пронаћи друга решења.

Доказ за такво стање налазимо и на конструктивном склопу наше старије брвнаре, и уопште наше старе куће, онакве каква је остала сачувана до наших дана. Све старије брвнаре на селу грађене су без гвоздених делова. Железа нема чак ни тамо где би према нашим данашњим схватањима морало да га буде. Конструкција врата, прозора или било којег другог дела куће нема у себи ниједну гвоздену чивију или клин. Конструкција зида брвнаре већ сама по себи искључује железно — греде се на угловима везују засеком или се ужебљују у стуб, „дирек“, а греде тавањаче и рогови крова се исто тако засецима повезују с венчаницама. Венчаница се засеца за ширину рога, а веза се ојачава и дрвеним клином. Дрвени клинови се много користе код грађења: брвна, да се не би витоперила и кривила, повезују се дрвеним „можданицама“, подови се прикивају за потпатоснице дрвеним клиновима, сви делови кровне конструкције — рогови, маије, пајанте и баскије — прибијају се дрвеним клиновима. На старијим грађевинама чак је и кровни покривач — даска, шиндра или клис — прибијан дрвеним клиновима.

bord des murs en torchis, si bien que ceux-ci n'ont pas de poids à supporter

Сл. 11. Воденица од талти низаних у „дирек“, село Толисавци код Крупња

Fig. 11. Moulin construit en grosses planches rangées verticalement. Tolisavci près de Krupanj

Железо се не користи чак ни код таквих делова кућне опреме где би се то због сложене израде могло очекивати. Из описа врата на кући из Орашца види се да су направљена само од две храстове даске дебеле око три прста, значи 6—7 cm, и да „ни на вратима, ни око врата није било ни парчета гвожђа“. ⁷⁴ Врата на до данас сачуваним старијим кућама потврђују овај опис. Попречна гредица којом се повезују даске на вратима урађена је као клин — на једном крају је ужа и набијена у исто тако клинасто усечен жлеб. Место шарки, врата се постављају на „жујице“. Ни брава није гвоздена. Надалеко су познате дрвене кључанке, сигурне и тешке за обијање бар исто толико колико и савременије челичне браве. Овоме треба додати да се таванице у соби, черјен више огњишта, долап — висећа полица која заузима читав задњи зид куће — потом перда, па често и зид који преграђује собу од „куће“, граде од шашоваца, који већ по природи своје конструкције не захтевају посебно везивање клиновима.

Као што се види, код брвнаре је изграђен такав заокружен конструктивни систем основан само на оном материјалу који се може наћи у природној средини. За градњу куће потребно је било само дрво, добар дрводељски алат и веште руке. И кућа плетара гра-

⁷⁴ М. Вукићевић, *нав. дело*, 24.

ђена је на исти начин. Штавише, рекло би се да је ту основна замисао још доследније остварена: скромне и ограничене могућности код избора материјала за градњу нису биле препрека да се пронађе такво решење којим ће бити задовољени сви основни градитељски и конструктивни захтеви.

Овде треба поменути да се оваква брвнара, а и плетара, саграђена само од дрвета, без гвоздених делова, доцније није могла одржати. По ослобођењу, са стабилнијим приликама и економским напретком морало је доћи до већег коришћења железа, које постаје селу приступачније. Све више се уместо дрвених клинова користе коване чивије, а потом врло брзо и ливени ексери. Већ на сачуваним брвнарама с краја прве половине XIX века даске кровног покривача или оквири прозора најчешће се учвршћују железним ексерима, а врата вешају на гвоздене шарке. Али ипак се железо и даље користи само тамо где је то било неопходно и где се није исплатило улагати труд и губити време на израду дрвених клинова. Тако се код конструкције крова до данас одржала стара веза са дрвеним клиновима, али се зато само изузетно може пронаћи кровни покривач од шиндре или даске прибијен дрвеним клиновима.

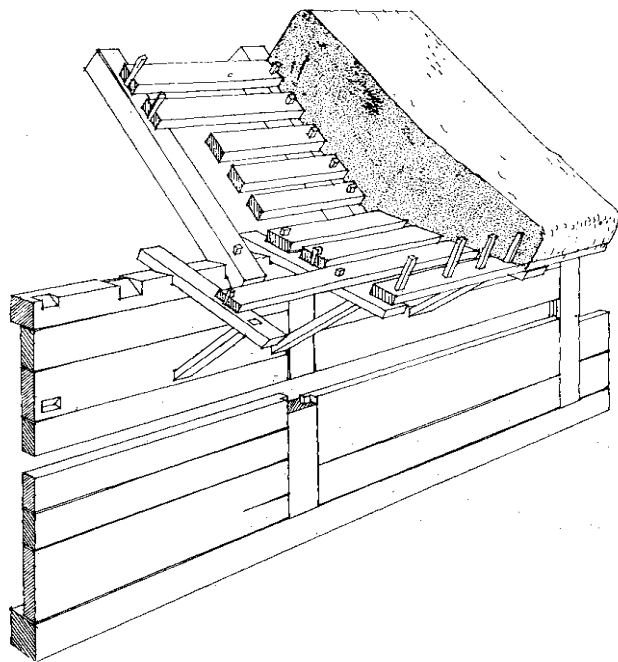
Када се говори о начину на који се градило, морамо се још задржати и на већ поменутом опису куће Карађорђевог оца Петра. Гаја Пантелић прича да је Петар у Жабарима подигао на сохама кућицу где је с породицом становао и да је „био толико сиром да није могао платити порез који се састојао од пет (гроша) за целу годину. На то дође Станковић Радивој и Пириватра, Турчин анђија, те му подсеку три соје на кућици и обале му, па однесу бакрач (котао) и вериге у име пореза.“⁷⁵

Очигледно је да је кућа, или пре колиба, била малена. Сигурно да је била скромнија од кућа осталих сељака, јер се иначе то не би посебно истицало — друге куће у селу биле су боље грађене, веће и пространије. Но, нас у овом опису више занима нешто друго: кућа или зграда била је подигнута на сохама.

Ни данас се не дешава ретко да се у планинским крајевима, где се још увек гради од дрвене грађе (разумљиво на други, „савременији“ начин), може срести понека тек саграђена брвнара без темеља, подупрта и издигнута на сохе.⁷⁶ Ништа нема необично у томе.

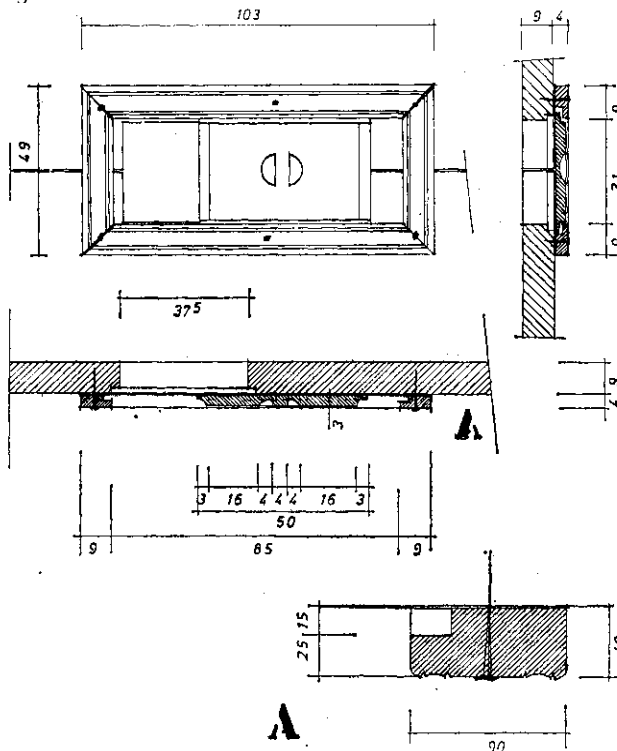
⁷⁵ Исто, 27.

⁷⁶ У планинским пределима, нарочито у Санцаку, уз вароши где досељеници подижу куће претежно од дрвене грађе, и данас се могу видети велике брвнаре подигнуте на сохе. Један такав пример из околине Тутина објавила је Политика у броју од 8 јуна 1975. године.

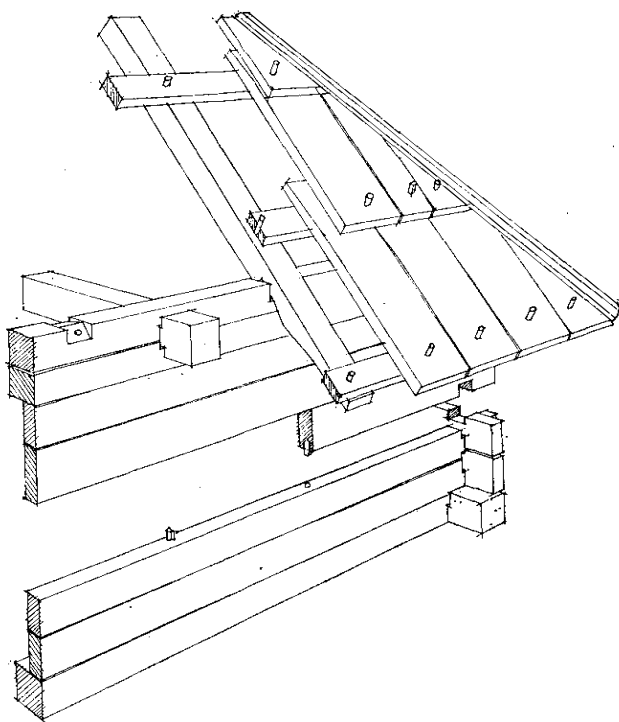
Сл. 12. Кровни покривач од сламе и зидови од талти низани у „диреке“. Рогови и „баскије“ учвршћени су дрвеним клиновима. За стреху се израђује посебна конструкција која држи први ред сламе

Fig. 12. Toit en chaume et murs en grosses planches de bois rangées verticalement, les chevrons et les lattes sont fixés à l'aide de chevilles en bois. Une construction spéciale soutient le larmier et la première rangée de chaume

Сл. 14. Прозор на једној брвнари са Златибора. Село Стубло. Мали прозорски отвор затвара дрвени капак који клизи по посебно урађеном жљебу

Fig. 14. Fenêtre d'une maison en bois de Zlatibor, au village de Stublo. La petite ouverture peut se fermer par un couvercle qui glisse le long d'une rainure spéciale

Сл. 13. Конструкција зида и крова брвнаре.
Покривач од даичица „шиндре“

Fig. 13. Construction du mur et du toit d'une maison
en bois. La couverture du toit est en bardeaux
(šindra)

Обрнут поступак, тј. кад би се прво изградио темељ, па тек онда склапала кућа, могао је изазвати, а сигурно је код оних који су градили на тај начин и изазивао извесне тешкоће код постављања грађевине. Реч је о томе да се грађа за дрвену кућу, брвнару, да би се осушила, сече и кроји годину или две пре него што се крене са грађењем. Ако би се прво зидали темељи, па на тако изграђене темеље поставила већ скројена кућа, могло би да се деси да се појаве извесна неслагања. То зависи од вештине мајстора. Треба имати на уму да су сељаци у прошлости градили куће најчешће сами, и да су сви више или мање вични и вешти раду с дрветом, али да су мање вешти када је у питању зидање. Још мање умеју да усагласе мере и углове, па се при томе могу појавити и знатна одступања.

Наш народни мајстор је свакако имао у томе и неко своје искуство, те се зато често кућа прво склапала ослоњена на дрвене или камене сохе, па се тек онда подзиђује. То се и види код неких старијих грађевина. На једној брвнари у златиборском селу Алин Поток урезана је на брвнима година 1880, а на зиду подрума 1883, што значи да је подрум подзиђиван тек три године после подизања куће. Ово је сасвим могуће; конструкција златиборске брвнаре то дозвољава, јер „кућа“ лежи на земљи, а соба, која је нешто издигнутија и испод које је подрум, има дрвени под, па се

у њој може живети и када подрум није обзидан.

С друге стране, ако би се овакав поступак могао и избећи код подизања нових грађевина, где се могу упоредо са зидањем темеља припремити и темељаче (које су основа за будућу грађевину), то се није могло избећи код старих грађевина које се пресељавају. А салења су била веома честа. У неким нашим крајевима, нпр. на Косову или у западној Босни, кућа остаје власништво чивчије, кмета који ју је подигао, па се при промени газде — аге — она расклапа и сели на ново место, најчешће у друго село. Честе су биле промене власништва куповином, приликом деобе или давањем у мираз, кад се цела кућа, или расклопљена, у деловима, сели понекад веома далеко. Свакако да је и то био један од разлога што се није обраћала већа пажња на темеље. Зато су се темељне греде само на два или три места ослањале и подухватале већим каменом, или, кад је то нагиб терена захтевао, дрвеним сохама. Уосталом, и све мање зграде у домаћинству — амбари, кошеви, зграде (вајати) — по правилу се граде на сохама.

И, напослетку, још нешто о кровним покривачима и о конструкцији кровова. Из описа аустријских обавештајаца, који су између осталог бележили и чиме су куће биле покривене, дознајемо да су само куће по трговима (der Marktflecken — како су названи Вишеград, Крупањ, Соко, Уб, Рудник, и др.) и ханови по селима имали кров од шиндре.⁷⁷ Сеоске куће су покриване сламом или још чешће лубом — кором од дрвета.

Јосип Митесер у општем прегледу, који даје на крају свога извештаја, наводи да су сеоске куће „већим делом покривене липовом кором“.⁷⁸ Из описа села Орашца (овај Орашац је већ помињан, а налази се у близини Обреновца), видимо да су куће покривене кором од дрвета⁷⁹, а у селу Ропчеву — липовом кором.⁸⁰ Ј. Перетић је забележио да су иначе добро грађене брвнаре у селу Кремнама на Тари покривене сламом.⁸¹ Ипак је било и сеоских кућа покривених шиндром. Обе куће чије нам је описе оставио М. Вукичевић, а које су саграђене пре Кочине крајине (описи су веродостојни јер их је правио на основу сопственог виђења), имале су веома висок кров, што једино може бити кров од шиндре. За кућу кнеза Милије се чак изричито наводи да је имао 6—7 катова шиндре.⁸²

⁷⁷ Као нпр. Вишеград, или Хемин Хан код Ужица. Д. Пантелић, *нав. дело*, 106, 104.

⁷⁸ Исто, 100.

⁷⁹ Исто, 129.

⁸⁰ Исто, 67.

⁸¹ Исто, 106.

⁸² М. Вукићевић, *нав. дело*, 24, 365, 375

Очевидно је шиндра као кровни покривач споро продирао у село. Још је М. Милићевић 1876. године забележио: „Кровови наших сељачких кућа нису само обележје разног укуса, него и мерило народног напредовања и благостања... Куће су по селима у Београдском округу обично плетаре, тј. облепљене чатмом, олепљене лепом и покривене даском, шиндром или ћерамидом. Талпара и лубница сад је мало. У старије време било је дика и доказ богатства кућа шиндарлија (покривена шиндром)."⁸³

Сасвим је сигурно да се дрвени кровни покривач (шиндра или даска) и у то време могао изградити у селу. Дрвета је било довољно, а начин на који се израђивала шиндра или даска за кров (цепи се и теше, за што треба само секира и маљ) није био непознат сеоским градитељима. Сеоске куће покриване су сламом највише зато што је такав кровни покривач, по својим особинама, више од било којег другог одговарао селу, али донекле и због навике, традиције донете из старих седишта, која се и даље упорно одржавала. Уз то, израда и постављање покривача од дрвене грађе је нешто сложенији посао. Да би се дрво обрадио, тј. исцепало у дашчице, потребно је више времена и више рада. Дрво се прво цепа, затим свака даска обрађује — теше и простругује. Мора се посебно изградити и велик број дрвених клинова или, што је још теже, морају се набавити ковани ексери. А железо је, видели смо, било ретко и скупо за сељака, који никада није располагао великим свотама новца. А ако се шиндра прибија дрвеним клиновима, мора се свака даска још избушити, што није ни мали ни лак посао.⁸⁴

Са друге стране, слама или папрат (бујад) којих има у изобиљу по шумама и пропланцима, далеко се лакше постављају. И за то треба доста знања и вештине, али се кућа ипак може брже и лакше покрити, јер тај посао не тражи неке веће припреме. Кровна конструкција за покривач од сламе може бити урађена и од слабије грађе. Код старијих сеоских грађевина, као и код помоћних зграда какве се подижу и данас уз сваку сеоску кућу, видећемо кровну конструкцију направљену од дрвета које није ни посебно бирано, ни пажљиво обрађено, и где су везе сасвим поједностављене. Уместо парова рогова, који се обично при врху повезују дрвеним клином, код овакве конструкције само се већи број тањих мотки ослања на слеме, а на ослонцу се нешто мало притешу, ослоне на венчаницу и прибију дрвеним клином. Код брвнаре или куће од плетера једино стреха мора бити нешто истуренија и јача, јер је потребна подлога, основа, на коју се набацује први ред сламе. Ово се није морало правити док је кућа била камена потлеушица, на чији се

широки зид ослањала венчаница са читавом кровном конструкцијом, или док се кров куће ослањао непосредно на тло. Тек код брвнаре или чатмаре, кад се кућа, а са њом и кров, одигла од земље, било је потребно створити такву конструкцију на коју би се могла поставити слама. Код брвнара у неким крајевима Србије ова конструкција је и својеврстан украс, те су подупирачи стрехе редовно украшени резбареном шаром.

Све ово не значи да је кров од сламе или чак од луба (који је због проређивања шуме знатно раније нестао) мање ваљан од даске или ћерамиде, која је још касније продрла у село. Не би требало мислити да су овакви кровови прављени само због сиромаштва — они су се одржали зато што су више одговарали нашем селу: то је трајан и компактан кровни покривач, добро штити од хладноће а још боље од летњих врућина. Не прокишњава, а ни снег није у стању да се пробије, као што се то догађа код крова од даске где уме добро да навеје кроз саставе дасака и преклопе између редова. Овакав кров је потпуно одговарао условима под којим се живело. Упрошћене и једноставне конструкције, може се поставити за сасвим кратко време, а уз то не захтева скоро никакве материјалне издатке. Вероватно у свему овоме и леже разлози због којих се кров од сламе и другог сличног материјала на селу задржао дуго, у неким крајевима готово до наших дана. Због тога дрвени кровни покривачи, и поред насталих повољнијих услова, нису успели раније да освоје село, па су се, као што смо већ видели, још крајем XIX века сматрали као доказ богатства.

На крају, да би се боље разумело оно што је написано, додаћемо још неколико кратких напомена: у овом раду учињен је покушај да се на основу писане грађе прикаже градитељство на селу у Србији у XVIII веку. Посао тежак и помало незахвалан. Ни најбољи и најтачнији опис никада није могао надокнадити документарну вредност доброг цртежа, који је, то се зна, у архитектури незаменљиво средство изражавања. А ликовних представа из тога времена немамо.

Видели смо да су описи архитектуре којима смо располагали већим делом узгредно бележени и да нису увек до краја јасни и потпуни. Због тога је било неопходно да се све што је о градитељству речено посебно обради,

⁸³ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 111.

⁸⁴ О покривању шиндром више код: А. Бугарски, *Дашчани кровови у Босни*, ГЗМ, Етнологија, Нова серија, XXVI (Сарајево 1971), и Р. Финдрик: *Прилози познавању кровних покривача од дрвене грађе у нашем народном градитељству*, Рашка баштина 2 (Краљево 1981).

тј. размотри и пропрати одговарајућим објашњењима и тако у извесном смислу допуни. Тек на тај начин, упоређујући старе описе са оним што се већ зна о народном градитељству, могла се постепено градити изгубљена слика архитектуре села XVIII века. Верујемо да смо при томе нашли праву меру. Настојали смо да упоредни описи буду кратки, али и потпуни, да би могли допринети бољем разумевању старог текста. Другојачије се и није могло поступити. Да смо се ослањали само на изворе, без нужних објашњења и допуна, сасвим сигурно да би слика остала непотпуна.

Ово што је овде саопштено свакако да није све што се о архитектури села XVIII века могло пронаћи. Највероватније да се већ и пажљивијим прегледањем објављених текстова могло сазнати много више. Али и ово што имамо пред собом не оставља места сумњи: сеоска кућа у Србији XVIII века није скуп једва склепаних бедних колиба, какав нам се утисак скоро на силу намеће, већ сложен и разуђен простор, грађен тако да је могао да задовољи многобројне потребе и још много-бројније обавезе једне сеоске задружне породице. Укратко, архитектура добро одмерена према могућностима, свакодневним потребама и захтевима времена. А толико описиван и истицан бедан изглед и лоше грађевинске и конструктивне особине у ствари су само маска, нека врста оклопа иза којег се брижљиво крије право стање: целисходна организација простора и добро одабрана и рационална конструкција.

Градитељство XVIII века се не би смело потценити. Да би се једна оваква грађевина подигла требало је имати разрађен и усавршен градитељски поступак, савременим речником рекло би се освојену технологију. Чак ни данас, кад смо са знањима из области грађења далеко одмакли, не би било нимало лако поновити многе од тих старијих грађевинских поступака. И таква, наоко проста и једноставна решења, као што је на пример покривање

сламом, израда зида од плетера, пода од земље или зидање земљане пећи, траже пре свега добро познавање заната. А то се не постиже ни лако ни брзо.

Овако изречена висока оцена старе сеоске архитектуре обавезује нас да кажемо нешто и о одређеном нескладу који се уочава кад се упоређује сакупљена грађа. Сви странци, па и они најдобронамернији који пронађу за нас и понеку лепу реч, чини се да најчешће нису били у стању да у овој земљи виде ништа више од бедних колиба. Чак се и аустријски официри, који су имали много више могућности да буду боље обавештени, задржавају највише на опису не улазећи у сложене унутрашње односе, који би, сасвим сигурно, много помогли да се материјална култура, којом бисмо се највише бавили, боље објасни.

Насупрот томе, из сећања и причања наших људи добија се други утисак. Док нас странци увек посматрају помало из даљине, не улазећи дубље у живот, наши људи обичним језиком, одмерено, без узбуђења описују време и велике догађаје чији су били непосредни учесници. С мало речи, чак и без неког посебно видљивог приповедачког напора, речено је и показано много. Наш човек, у средишту историјских збивања, живи својим животом — обрађује земљу, помало тргује, слави и празнује, бежи у збегове, ратује, руши, разара и гради. Слика истинита, и присна, саопштила нам је о сеоском друштву тога доба исто толико колико и о догађајима којима је у ствари посвећена.

За наше проучавање ова друга страна је од већег значаја. Да није сећања и причања наших људи, у којима се уз опис догађаја даје обиље обавештења о начину на који се живело, не бисмо могли упознати ни градитељство. Тешко би се видело да је село, уз остале културне тековине које је помно неговало, имало и високо развијено архитектонско стваралаштво. Верујемо да документи приказани и обрађени у овом раду то и доказују.

Maison et habitation rurales en Serbie dans la seconde moitié du XVIIIe siècle d'après les témoignages des contemporains

РАНКО ФИНДРИК

Les maisons et les habitations de campagne de la Serbie du XVIIIe ne nous sont pas très bien connues. Dans la mémoire populaire tout ce siècle se présente comme une époque pénible et difficile, dans laquelle les événements fatals pour le peuple serbe se suivent. Ce furent d'abord les guerres austro-turques de la fin du XVIIe et du début du XVIIIe siècle, puis deux grandes migrations provoquées par ces guerres, puis, au cours de la domination autrichienne de vingt ans, dans la seconde moitié du XVIIIe siècle, la plus grande partie des terres serbes dévastées est peuplée par une nouvelle population. C'est une époque où les conditions de vie étaient devenues particulièrement difficiles, — mais où se développa un climat spirituel spécifique, — et où, par les chants populaires, les contes et les coutumes, s'éveillait l'esprit révolutionnaire et la conscience nationale.

Sauf quelques églises en bois, aucun autre bâtiment ne nous est resté de cette époque dans son état primitif. Cependant ce que les vestiges matériels des constructions disparues n'ont pu nous communiquer, nous est raconté par de nombreuses sources documentaires, par des récits de voyages, des rapports et des mémoires qui traitent de la seconde moitié du XVIIIe siècle ou de sa fin. Ces documents contiennent une foule de données qui évoquent une image presque complète de la culture d'habitation de la campagne serbe à la veille de la première insurrection, culture qui, semble-t-il n'était pas à un niveau aussi bas que l'on pouvait le supposer.

En plus de ce qui nous reste de Vuk Karadžić et de ses ouvrages nous trouvons aussi beaucoup de données sur les maisons, la vie domestique et l'économie de la population dans les écrits des contemporains de la 1ère insurrection et en premier lieu les Mémoires de l'archiprêtre Matija Nenadović et aussi dans les Récits des insurgés, Gaja Pantelić, Pavle Popović, Nicéphore Ninković et Petar Jokić. L'on a aussi conservé deux ou trois descriptions de maisons élevées à la fin de ce siècle, publiées par Milenko Vukićević dans son ouvrage sur Karageorges. Les rapports des officiers du service secret autrichien, Franjo Mihanović, Frantz Pokorny, Joseph Mittesser et Jovan Peretić dressés après leur voyage à travers la Serbie en 1783—84 sont aussi intéressants à cet égard, de même que quelques rapports datant de l'occupation autrichienne de 1718 à 1739.

En plus des rapports des officiers autrichiens et de quelques documents plus anciens nous avons puisé la plus grande partie des données des divers mémoires écrits après 1804, et qui, entre autres, décrivent aussi la période qui précédait immédiatement à l'Insurrection. Cependant il est clair que quand il s'agit d'architecture, ils enregistrent un état bien plus reculé.

Les descriptions conservées nous disent que la population de la campagne était installée au XVIIIe siècle de la même façon qu'elle l'était même vers le milieu de ce siècle dans beaucoup

de contrées reculées — à savoir dans une petite coopérative familiale rurale. On sait que la vieille habitation rurale serbe couvrait un espace fortement ramifié comportant deux ou trois ensembles assez éloignés les uns des autres, la „maison" et les bâtiments qui l'entouraient formaient le centre de l'agglomération, et que des centres plus petits étaient formés par les bergeries dans les montagnes et les celliers dans les vergers et les vignobles. La „Maison" est le centre de la vie familiale

et en même temps le plus grand bâtiment de l'agglomération. La plupart des maisons avait une seule pièce, mais les maisons à deux pièces n'étaient pas rares non plus. Du récit de voyage de J. Peretić en Serbie occidentale, l'on voit que dans la région il y avait dans de nombreux villages des maisons construites en forte maçonnerie où, auprès de la pièce principale il y en avait une que l'on pouvait chauffer au poêle. Elles étaient de diverses dimensions, les unes étaient grandes et les autres petites mais toutes étaient bâties solidement. Mais si ceci est valable pour la Serbie occidentale, cela ne l'est pas pour le reste du pays où il y avait aussi des maisons mal bâties. Nous savons aussi pas mal de choses sur la construction de la maison. Le plus grand nombre de maisons était construit en torchis, pendant que dans la Serbie occidentale on mentionne le plus souvent les maisons en troncs de bois, quoiqu'il semble qu'il y en ait eu aussi assez dans les régions boisées de l'Est. D'après leur description et d'après les termes employés l'on peut voir qu'elles avaient été construites de deux façons: En troncs d'arbre éguarris et en „talpas" c'est à dire en épaisses planches d'environ 10 cm d'épaisseur. Toutes les maisons en bois étaient construites sans emploi du fer. La construction même du mur de la maison en troncs d'arbre excluait l'emploi du fer, mais les clous ou crampons de fer n'étaient même pas employés pour relier entre elles les autres parties de la construction — portes, plafonds, solives, couverture des toits. Tout était relié par des rainures ou des chevilles de bois. C'est ainsi que fut créé un système de construction complet, reposant uniquement sur le matériel qu'offrait le milieu naturel. Pour construire une maison il ne fallait avoir que du bois, de bons outils de charpentier et des mains habiles. Le plus grand nombre de maisons était couvert d'écorce de bois, de paille ou bien, de planchettes en bois nommées «šindra» (bardeaux). Comme nous le voyons les recherches ont montré que l'habitation rurale en Serbie du XVIIIe siècle était un ensemble complexe à espace ramifié, construit de manière à satisfaire tous les nombreux besoins et toutes les obligations, plus nombreuses encore d'une famille rurale vivant en coopérative. En un mot son architecture était exactement à la mesure des possibilités offertes et des exigences de l'époque.